

ԱՐՔՄԵՆԻԿ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԱՌԱԿԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*

Բանալի բառեր՝ առակի ժանր, բանահյուսություն, զարգացման ճանապարհ, ժանրագիտություն, օրինաչափություններ, ժանրի ձևավորումը, համակարգված ըմբռնում, շրջափուլեր, կայուն հատկանիշներ, հայ գրականություն:

Առակի ժանրը, ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայ գրականության ու բանահյուսության մեջ հին պատմություն ունի, անցել է զարգացման երկար ճանապարհ և դասվում է հնագույն ժանրերի շարքում: Գրերի գյուտից հետո այն արդեն իսկ հանդիպում է պատմագրության տարածքում: Հատկապես՝ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ առկա են առակի փոքրածավալությամբ, պատումի սեղմությամբ, այլաբանական ընդգրկումներով, կուռ ու նպատակասլաց սյուժեով, խրատական բովանդակությամբ հատկանշվող հատվածներ: Առակի ժանրը հիշատակվում է նաև Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» առաջին մասում՝ դեռևս հեթանոս Տրդատի մասին պատմվող առասպելների առիթով: Հետագայում նույնպես միջնադարյան արծակի տարաբնույթ հավաքածուներում ու որոշակի ընդհանրականությամբ հատկանշվող գրքերում առակը բազմիցս հիշատակվում է:

Այնուամենայնիվ, այսպիսի դեպքերում խոսել առակի ժանրի ավարտուն ներկայության ու դրսևորումների մասին, սխալ է, քանզի, ինչպես ցույց է տալիս պատմագրության պոետիկայի ուսումնասիրությունը, ցանկացած գրական ժանր, ներառվելով պատմագրության հյուսվածքում, անխուսափելիորեն փոխում է իր նկարագիրը: Հայտնի է, որ ինտերտեքստուալ հարաբերությունների առումով հայ պատմագրությունը ամենասերտ կապերն ու առնչակցությունները երևանում է Աստվածաշնչի հետ: Առակի առումով ևս այդ

*Հոդվածն ընդունվել է 26.12.2016:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ, Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը:

հարաբերությունները մեծ կարևորություն են ստանում, քանզի Սուրբ Գրքի «Առակաց գիրքը» հաճախադեպ է ներբերվում ու վկայակոչվում հայ պատմիչների աշխատություններում: Հատկապես «Առակաց գրքի» առիթով էլ հանդիպում են առակի առաջին ժանրային սահմանումները մեզանում, որոնք վկայում են, որ առակի ժանրը բնորոշող չափանիշները բազմաթիվ են եղել: Պատահական չէ, որ ժանրը ներկայանում է տարակերպ ընկալումներով: Առակը ստանում է ժանրային բացատրություններ ու հիմնավորումներ: Իհարկե, դրանք չի կարելի համարել ժանրի տեսաբանության հատուկ քննություններ, քանզի բացակայում է բուն ժանրագիտակցությունն ու ժանրագագողությունը: Բայց խնդրի բարդությունն այն է, որ ժանրի ժամանակակից, կարելի է ասել՝ բյուրեղացած ընկալումներով Սողոմոնի ստեղծագործությունները ոչ թե առակներ են, այլ այս կամ այն գաղափարը հաստատող խրատներ, այլաբերական մտքեր: Նույնն է պարագան «Յաճախապատում» ճառերում առկա առակ կոչված ստեղծագործությունների դեպքում: Այս հանգամանքն ինքնին կարող է պատկերացում տալ ժանրի վերաբերյալ միջնադարյան պատկերացումների մասին:

Առակի բուն ժանրագիտակցությունն ու ժանրային օրինաչափությունների որոշակիորեն համակարգված ըմբռնումն առկա է 10-12-րդ դարերում՝ հայ գրականության մեջ Վերածնություն համարվող շրջանում: Այս ժամանակահատվածին են վերաբերում առակների՝ Մխիթար Գոշի ու Վարդան Այգեկցու կազմած ժողովածուները: Ուշարժանն այն է, որ ժանրի այս կիրառությունները լիովին համահունչ են եվրոպական վերածննդի ոգուն: Հայկական առակների մի մեծ խումբ ստեղծվել է անտիկ աշխարհի հայտնի առակագիր Եզոպոսի (մ.թ.ա. 6-րդ դար) ստեղծագործությունների նմանաբանությամբ: Թեպետ հռչակավոր այդ առակագրի անունը չի հիշատակվում մեր մատենագրության մեջ, սակայն նրա առակներից մի քանիսը ներբերվել են որոշ մատենագրական երկերում: Ավելին՝ 7-րդ տարում հայերեն են թարգմանվել Ուլիմպիանու առակները, որոնք, ըստ էության, Եզոպոսի առակներն են, բայց վերաշարադրված ճարտասանական ձևերի մեջ:

Այնուամենայնիվ, նույնիսկ ժանրի ամրագրման այս շրջանում թյուրընկալումներ կրկին առկա էին: Մանավանդ որ՝ հատկապես Վարդան Այգեկցու կազմած ժողովածուներն էլ չէին հատկանշվում ներժանրային համամասնությամբ ու պարագրկում էին տարաժանր պատմություններ, որոնք այս կամ այն հատկանիշով առնչվում են առակի ժանրային հատկականություններին: Սա միևնույն

ժամանակ վկայում է առակի ժանրային որոշ հատկանիշների ընդհանրականության մասին, ինչը և թյուրընկալումների ու շփոթի տեղիք է տվել: Ուշարժանն այն է, որ առակն իր հերթին ներառվել է այլ ժանրերի նկարագրի մեջ՝ իբրև հավելյալ-լրացնող տարր, ընդ որում՝ այդպիսի դեպքերում առակը գրեթե առանց բացառությունների ներկայանում է իր ժանրային ամբողջական նկարագրով:

Առակի ժանրային բնութագիրը կազմաբանող հատկականությունները երբեմն այնքան ընդհանրական են, որ միջնադարյան գրական ժանրային ըմբռումներում տեղ են տվել տարբեր շատ ու շատ ժանրերի: Նույնիսկ ժանրի ամրագրման ժամանակաշրջանում՝ Մխիթար Գոշի ու Վարդան Այգեկցու առակների պարագային առակի ժանրանվան փոխարեն այլ փոփոխակներ են կիրառվել: Ներսես Շնորհալու հանելուկները բնորոշվել են «Առակք վասն ուրախութեան մարդկան»: Եվ, ընդհանրապես, միջնադարում առակ տարագումի ընդգրկումները շատ ավելի լայն են, քան այսօր: Նախկինում այն կիրառելի է եղել նաև խրատի, ասացվածքի, նմանաբերության, զրույցի, ընդհուպ՝ առասպելի ու հանելուկի պարագային:

Ժանրագիտակցության այսպիսի մակարդակի դեպքում այժմ նույնպես դժվար է միջնադարյան փոքրածավալ տեքստերից՝ առակներ, առածներ, ասացվածքներ, զրույցներ, հեքիաթներ, առասպելներ, խրատներ և այլն, հստակորեն զատորոշել, թե որոնք են առակները:

Խնդիրը բարդանում է այնքանով, որ վերը թվարկված գրեթե բոլոր փոքրածավալ ժանրերը անալոգիան ունեն գոնե մեկ հատկանիշ, որը ընդհանրական է: Ընդ որում՝ առակը ոչ միայն իր հատկականություններն է ցրում այլ՝ իբրև առակ հիշատակվող ժանրերի մեջ, այլև յուրովի հավաքագրում է դրանց օրինաչափությունները: Ասենք, առասպելի հետ նույնացվելու հիմքն այն է, որ առակը ևս իր բովանդակությամբ անիրական է ու փոխաբերական բնույթ ունի:

Հատկանշական է, որ բոլոր այդ դեպքերում բնորոշումներն ու սահմանումները հեռու չեն իրականությունից: Եվ իսկապես մնում է, որ ժանրը որոշարկելիս, փոքր ի շատե սահմանելիս, ելակետային դարձնել այն մտայնությունը, որ «սահմանարկու առանձնահատկություններից բացի, ժանրը կարող է ունենալ և ոչ պարտադիր երկրորդական հատկանիշ, որ առաջնային է այլ ժանրի համար և որը փոխում է տվյալ երկի դիմագիծը»:(1) Մանավանդ որ՝ ժանրերի զարգացման յուրահատկությունն այնպիսին է, որ որոշակի փուլում երկրորդական նշանակություն ունեցած կազմաբանական որևէ միավոր մեկ այլ փուլում դառնա ժանրը դիմորոշող էատարր:

Սա, մանավանդ, գործուն է առակի դեպքում, որն իր զարգացման ընթացքում երբեմն ստիպված է եղել վերաիմաստավորել ժանրը տարագող բնորոշումը:

Առակը, կարելի է ասել, իր զարգացման ընթացքում այդպիսի բարեշրջության է ենթարկվել: Ժանրի ժամանակակից գիտակցությունն ու սահմանները չափազանց նեղ են միջնադարյան ըմբռնումների համեմատությամբ: Մասնավորապես՝ Սողոմոնի առակներն ու «Յաճախապատում» ճառերում հանդիպող առակները, որոնք, ի դեպ, տարազվում են «յայս առակս» ձևով, միջնադարյան մեկնություններում ներկայացվում են առավելապես խրատի, երբեմն նաև՝ առած-ասացվածքի, առասպելի, գրույցի, Ներսես Շնորհալու պարագային նաև՝ հանելուկի իմաստով:

Ժանրի հետագա ուսումնասիրողները ևս փորձել են ընդհանրացնել առակի ընդգրկումները: Թե՛ Նիկողայոս Մառը՝ Վարդան Այգեկցու կազմած ժողովածուների առիթով, և թե՛ Մանուկ Աբեղյանը միջնադարյան առակագրության առիթով խոսելիս՝ հակված են այն կարծիքին, որ առակները տարաբնույթ պատմություններ են: (2) Արմենուհի Սրապյանը փորձում է այդ տարտղնվածությունը փոքր-ինչ համակարգել՝ կարելի է ասել՝ օգնության կանչելով առակ բառի մեկ այլ նշանակությունը, այն, որ առակ նշանակել է նաև օրինակ: «Օրինակ լինելու ուժով է,- գրում է նա, - որ ժանրային տարբեր նկարագիր ունեցող փոքրածավալ ստեղծագործությունները հավասարապես կոչվել են առակ»:(3)

Եվ ահա աստիճանաբար առակը թոթափում է օրինակի գործառույթը և հետզհետե ձեռք է բերում ժանրային այն հատկականությունները, որոնցով այսօր ըմբռնվում է ժանրագիտակցության ամենատարբեր մակարդակներում: Այս առումով պետք է առանձնացնել այլաբանության կամ այլաբերության գործոնը, որը դառնում է գերակայող ժանրի մյուս բնորոշիչների շարքում: Ընդ որում՝ սա այն երկրորդական հատկանիշներից է, որոնց մասին խոսում էինք վերը: Աստիճանաբար առակի տարազման մեջ ժանրատարբերակիչ կարևորագույն հատկանիշ դարձավ այլաբերությունը կամ այլաբանությունը, և այս հատկանիշը, կայունանալով, նեղացրեց առակ ասվածի ըմբռնման շրջանակները և հանգեցրեց ներկա մակարդակին: Ավելին՝ ժանրի սահմանման մեջ սկսեցին հստակորեն սահմանազատվել նրա թե՛ գրական-գեղարվեստական առանձնահատկությունը, թե՛ գործառական-կիրառական սահմանները: Այս կերպ առակը ձեռք բերեց հստակ ու միագիծ բնավորություն: Ավելին՝ այլա-

բանության կամ այլաբերության ներդաշնակումը ժանրը տարորոշող նկարագրին հանգեցրեց այն բանին, որ առակ և այլաբանություն հասկացությունները նույնական կիրառություն ունեցան հաճախ: Սա մյուս կողմից առակի կառուցվածքին իբրև բաղադրիչ մասնավորություն պարտադրեց այլաբանության մեկնաբանությունը:

Այլաբանության առաջնայնությունը ժանրի դիմագծում ոչ միայն ամրագրում է ժանրը, այլև դրան հաղորդում է կառուցվածքային կայուն օրինաչափություններ և տարբեր այլ ժանրեր այսպես ասած՝ առակացնելու ունակություններ: Այլաբանությունը, բնականաբար, ենթադրում էր որոշակի բացատրություն: Վերջիններս ավելի շատ ներկայացվում էին բարոյախրատական համատեքստով: Աստիճանաբար բացատրությունը ևս դառնում է պարտադիր առակի համար: Նիկողայոս Մառը Վարդան Այգեկցու ժողովածուների առիթով նկատում է, որ բազմաթիվ տարաբնույթ պատմությունների ու զրույցների, Վարդանի ժողովածուներում ներառվելու դիտավորությամբ, կցվել են բարոյախրատական մեկնություններ, և դրանք անխուսափելիորեն ձեռք են բերել առակի ժանրին բնորոշ ճանաչելիություն:

Առակների ժողովածուները կազմում էին հիմնականում հոգևորականները և դա ևս իր ազդեցությունը թողել է առակի ժանրային օրինաչափությունների ձևավորման վրա: Յուրաքանչյուր դեպքում՝ առակի իմաստն ու ասելիքը մեկնաբանող բարոյախոսական հատվածին հոգևորականները հաղորդում էին կրոնական իմաստ: Դա երբեմն ուղղակի վերածվում է գավեշտի, քանզի ներկայացվող առակն ու նրան կցված բարոյախոսական մեկնությունը երբեմն հեռավոր իսկ կապ չունեն միմյանց հետ: Գրականագետ Մկրտիչ Մկրյանը երևույթը նկատել ու վերլուծել է «Իշո ծնաւ թոռն» առակի առիթով:(4)

Հաստատագրելով իր ժանրային օրինաչափությունները, առակն այնուհետև վերածվեց պահպանողական ժանրի և դարձավ փակ համակարգ, որը հակված չէ ենթատեսակների առաջացման և սահմանափակվում է սոսկ կենդանական ու բուսական աշխարհի այլաբանական պատկերման հետ: Այս կայուն գծերով հատկանշվում են Մխիթար Գոշի առակները:

Իբրև կառույց՝ առակը ենթադրում է փոքր ծավալ, սեղմ բովանդակություն, խրատական բնույթ, գեղարվեստական հորինվածք: Ընդհանրացնելով այդ օրինաչափությունները և ըստ այդմ՝ սահմանելով ժանրը, ընդունված է ձևակերպել, որ առակը որևէ գաղափար այլաբանությամբ հաստատող գեղարվեստական փոքրածավալ ստեղծա-

գործություն է: Այսուհանդերձ, մնալով փակ՝ իր հիմնական առանձնահատկություններով, առակի ներժանրային մի շարք հատկանիշներ որոշակի փոփոխությունների են ենթարկվել: Մասնավորություններից մի քանիսը ժանրի զարգացման հետագա փուլերում թուլանալու կամ ուժեղանալու միտում են դրսևորել: Առակը շարունակում է մնալ գրական-գեղարվեստական ժանր, պահպանում է իր փոքրածավալ բնույթը, սակայն միջնադարյան առակին բնորոշ արձակ տեքստը, ներկայումս իր տեղը զիջել է տեքստի չափածո կերպին: Առակի խրատական ոգին, որ միջնադարում ժանրի տարտղնման պատճառներից մեկն էր, թուլացել է: Ներժանրային այդ մասնավորության փոխարեն առաջ է մղվել զվարճալի, երգիծական բնույթը: Խրատականը դրսևորվում է իբրև դրանց բաղադրիչ: Ժանրային այսպիսի կայուն հատկականություններով են բնորոշվում, օրինակ, Խաչատուր Աբովյանի «Պարապ վախտի խաղալիք» ժողովածուում ընդգրկված առակները:

Բայց սա իր հետ բերեց մի շատ կարևոր հատկանիշ, որն ընդգծեց առակի ինքնատիպությունը: Խոսքը վերաբերում է հեղինակային անհատականության ընդգծված առկայությանը: Առակն ընկալվում է իբրև անհատական ստեղծագործություն և այս հանգամանքով էլ պայմանավորվում է ժանրի արտաքին կառուցվածքը: Եթե միջնադարում առակի գործառական-կիրառական բնույթը պահանջում էր քարոզվող նյութին ներծուլվելու հատուկ սկզբունք, որով պայմանավորվում էր երեք մասերից բաղկացած կառույց՝ նախաբան կամ մուտք, բուն պատմություն և վերջաբան՝ մեկնություն կամ բարոյախոսություն, ապա ժանրի զարգացման ու պարզեցման ընթացքը հանգեցնում են այն բանին, որ մուտքը դառնում է ավելորդ: Առակն այժմ հատկական է կառույցի երկմասանոց բաղադրությամբ՝ բուն նյութ, որը հիմնականում այլաբանություն է և այն մեկնաբանող բարոյախոսություն: Այդպիսի կառուցվածք ունեն Ավետիք Իսահակյանի մի շարք առակներ, Հովհաննես Շիրազի գրած առակները: Ժանրի վերջնական, կայուն հատկանիշների ուսումնասիրման առումով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Արշավիր Դարբնու առակները: Նրանից հետո, որոշ առակ գրող հեղինակների մոտ (Վարոս Հովակիմյան, Շմավոն Թորոսյան, Ռոբերտ Կարայան...) ժանրը վերածվում է մերկապարանոց դատողությունների ու շինծու ընդհանրացումների հրավառության՝ սպանելով նրա բարոյախոս-կրթող ոգին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արմենուհի Սրապյան, Առակ և զրույց, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր», Երևան, 1984, էջ 305:
2. Տե՛ս Մանուկ Աբեղյան, Երկեր, հատոր Դ, Երևան, 1970, էջ 184:
3. Արմենուհի Սրապյան, Առակ և զրույց, «Հայ միջնադարյան գրականության ժանրեր», Երևան, 1984, էջ 313:
- 4 Տե՛ս Մկրտիչ Մկրյան, Գրականության պատմության հարցեր, Երևան, 1982, էջ 75-76:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

ԱՌԱՎԻ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՐՔՄԵՆԻԿ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ

Առակի ժանրը, ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ հայ գրականության ու բանահյուսության մեջ՝ հին պատմություն ունի, անցել է զարգացման երկար ճանապարհ և դասվում է հնագույն ժանրերի շարքում: Առակի բուն ժանրագիտակցությունն ու ժանրային օրինաչափությունների որոշակիորեն համակարգված ըմբռնումն առկա է 10-12-րդ դարերում՝ հայ գրականության մեջ Վերածնության համարվող շրջանում: Հետագա շրջաններում ժանրը, իր կայուն հատկանիշներով հանդերձ, որոշակի փոփոխություններ է կրում: Հոդվածում ներկայացվում է առակի ժանրի ծնավորման և զարգացման ընթացքը՝ հայ գրականության տարբեր շրջափուլերում, ներկայացվում են ժանրային բնութագրերն ու տարաբնույթ ընկալումները:

РЕЗЮМЕ

ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАСНИ В АРМЯНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ АРКМЕНИК НИКОГОСЯН

Ключевые слова: жанр басни, УНТ, путь развития, жанровые закономерности, оформление жанра, систематизированное понятие, периоды, устойчивые признаки, армянская литература.

Жанр басни, как во всемирной, так и в армянской

литературе и фольклоре, имеет древнюю историю, прошел длительный путь развития и относится к древнейшим жанрам. Жанроведение басни и систематизированное в определенной мере восприятие ее жанровых закономерностей наличествуют в 10-12вв., в период, считающийся в армянской литературе эпохой Возрождения. В дальнейшем жанр, при постоянстве своих признаков, претерпевает некоторые изменения.

В статье представлен процесс формирования и развития жанра басни в различные периоды армянской литературы, отражены ее жанровые характеристики и разноплановое восприятие.

SUMMARY

THE GENRE PECULIARITIES OF FABLE IN ARMENIAN LITERATURE ARQMENIK NIKOGHOSYAN

Key words: The genre of fable, folklore, development way, genre regularities, formation of genre, phases, lasting features, Armenian literature.

The genre of Brief Fable, as it is the case in the world literature, has a long history in Armenian literature as well and has gone a long way and is considered as one of the oldest genres. The systematized and clear perception of genre regularities and core genre awareness was discernible in 10-12 century Armenian literature – a phase considered as Renaissance of Armenian literature. In further periods the genre, with its lasting features, underwent some changes. The article deals with the process of formation and development of the genre of fable in different phases of Armenian literature, as well as presents genre characteristics and various perceptions and interpretations.